

TÜRKİYE'NİN KOCAELİ BÖLGESİ VE KIRGIZİSTAN'IN BÖLGELERİ ÖRNEĞİNDE AKRABALIK TERİMLERİNE MUKAYESELİ BİR BAKIŞ

NEGİZBEK ŞABDANALİYEV*

Giriş

Dünyadaki milletlerin temel yapısını aile kurumu teşkil eder. Her aile üyesi için de farklı adlandırmalar söz konusudur. Bunun dışında aile fertleri başka aile fertleri ile çeşitli bağlar içinde bulunur. "Hem kan, hem de evlilik yoluyla, çeşitli şekillerde insanların birbirlerine yakın olması durumuna, genel olarak akrabalık denir. Türklerin sosyal hayatlarının gelişmesinde ise, akrabalığın büyük önemi vardır. İnsanoğlunun yaradılışını şöyle bir düşünenecek olursak; bir ana ve babadan tek başımıza dünyaya gelirken, zaman içinde ailemizin büyüdüğünü (kardeş, amca, dayı, hala, teyze vs. gibi çok yakın akrabalar), özellikle evlilikler yolu ile de akrabalarımızın sayısının arttığını görürüz (kayın-ata, kayın-ana, baldız, kayın birader vs. gibi)".¹ Aynı dil ailesi içinde değerlendirilen Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde hem ses hem de anlam açısından benzerlik ihtiva eden kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Bunlar içinde akrabalık terimleri için de aynı durum söz konusudur. İki dilde kullanılan akrabalık terimlerinin ortaklığını ele alan çalışmalar çoktur. Ama bunların çoğu genel olarak iki milletin yazı dillerini esas almıştır. İki dilin ağızlarını karşılaştıran önemli çalışmalardan birisi olarak Cıldız Alimova'nın doktora tezini göstermek mümkündür.² Bu açıdan baktığımızda Kırgız ve Türkiye Türkçelerinin ağızlarındaki akrabalık terimlerini araştırmanın aktüelliği tartışılmaz. Bildiride Türkiye Türkçesinin Kocaeli ağızı ve Kırgız Türkçesinin ağızları akrabalığı bildiren terimler açısından karşılaştırılacaktır. Kocaeli ağızındaki akrabalık terimlerine ait malzemeler Derleme Sözlüğü'nden,³ Kırgız Türkçesi ağızlarına ait malzemeler ise Ceembay Mukambayev'in Diyalektolojik Sözlüğü'nden alınmıştır.⁴ Derleme Sözlüğü tarandıktan sonra Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan fakat Kocaeli ağızında kullanılan ve akrabalıkla ilişkili olduğunu düşündüğümüz 12 kelime (aga, bibi, boydak, dikme, dünür, ebe, ede, eke, encek, kayınçı, kızan, tada) tespit edilmiştir. Bunlardan 6 kelimenin Kırgızcada ve bunun ağızlarında ses ve anlam değişmesine uğrayan karşılıkları bulunmuştur. Aşağıda bunların her birini ayrıca tahlil edilecektir:

* Araş. Gör. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü; negizbek@mail.ru

1 Saadettin Gömeç, "Divanü Lugat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", *Türk Kültürü*, 464, (2001), s. 714

2 Cıldız Alimova, *Türkiye Türkçesi Ağızları ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011

3 *Türkiye'de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü*, C. I-XII, Ankara, 1993.

4 Mukambayev, *Ceembay, Kırgız Tilinin Diyalektolojik Sözdüğü*, Bişkek, 2009.

AGA

Bu kelime Türkçe Sözlük'te de yer almaktadır, fakat normal **g** ile değil yumuşak **ğ** (ğ) ile. Derleme Sözlüğü'ne göre ise Kocaeli Bölgesinin Kandıra ilçesinde bu kelime normal **g** ile telaffuz edilir.⁵ Kırgızcada ve bunun ağızlarında söz konusu kelime *aga*, *ake*, *aka*, *bayke* şekillerinde "büyük erkek kardeş, yaşça büyük erkek, baba" anlamlarında kullanılır.⁶ *Bayke* şekli Türkiye Türkçesindeki *ağabey* karşılığı ile yapısı bakımından da benzerlik gösterir. Kırgızada *bay* + *ake* ("bey" + "ağa"), Türkiye Türkçesinde *ağa* + *bey*. Türkolojide bu kelimenin **k**'li ve **g**'li şekillerinin aynı kökten olduğu ileri sürülür Bilindiği gibi bu kelime Türk lehçelerinin çoğunda *aga*, *ağa*, *ağabey*, *ago*, *aka*, *akay*, *ake*, *akı*, *agaça*, *agay*, *akka* şekillerinde yaşça büyük erkekler için, yani "büyük kardeş, ağabey, baba, kaynata, kayın birader, kabadayı, bey, beyefendi, amca, erkek kişi, koca, eş, dayı, yaşlı kişi, büyük otoriteli adam, enişte, dede, ata" anlamlarında kullanılır.⁷ Fakat bu kelimenin Çuvaşçada *aka* şeklinde "abla" anlamında ve Sarı Uygurcada *aka* şeklinde "abla, baldız" anlamlarında kullanıldığı görülür.⁸ Yong-Song Li erkekler için kullanılan *aka* / *aga* kelimesinin Moğolcadan alıntı olduğunu ileri sürer ve Eski Uygurcada "ağabey" anlamında geçen *aga* / *aka* kelimesinin geç Uygurca dönemine ait olması gerektiğini belirtir.⁹ Ancak bu görüşün kabul edilmesine karşı gelen birkaç durum söz konusudur:

- a. Uygur Türkleri o dönemlerde çok yüksek seviyedeki kültürün sahipleriydi ve Saadet Çağatay'ın ifadesiyle "*Uygur yazıları ve Uygur dili vesikaları, ancak otuz kırk adet yazılı mezar taşından ibaret olmayıp, muazzam bir devri aydınlatan, geniş sahalara yayılmış bir kültür ve bir varlığın dilidir.*"¹⁰ Bu seviyedeki kültürün dilinin o dönemdeki Moğolcanın tesirinde kalmasına inanmak biraz güçtür.
- b. Orhon yazıtlarında "ecdat, cet, ata" anlamlarında kullanılan *eçü*¹¹ ve Yenisey yazıtlarında "ağabey" anlamında kullanılan *eç*¹² kelimesi bugünkü Türk lehçelerinde *ece*, *ici*, *eci*, *içi*, *içe*, *eceke*, *aça*, *açe*, *eçe*, *eje* vb. biçimlerde "ağabey, amca, baba" anlamları yanında daha çok "güzel kadın, kraliçe, abla, yenge, baba anne, kadın, nine, kız arkadaş, kız kardeş, anne, yaşça büyük görümce veya baldız, hala, kaynana, teyze" anlamlarında kullanılır.¹³ Demek aynı kelime zamanla anlam ayrımına uğrayıp, aşağı yukarı tam tersi bir anlamda kullanılabilir. Bu durumu dikkate alarak Köl Tigin yazıtındaki "abla" anlamındaki *eke*,¹⁴ Divanü Lügati't-Türk'te "abla, görümce, baldız" anlamındaki *eke*¹⁵ kelimeleri ile Eski Uygurcada ve çağdaş Türk lehçelerinde "ağabey" anlamında kullanılan *aka* / *aga* kelimeleri ile aynı kökten olduğu tahmin edilebilir. Eğer bu iki kelime aynı kökten ise o zaman yüzyıllar açısından da bu kelimenin Moğolca olma olasılığı oldukça azalır. Çünkü Türkçedeki Moğolca kelimelerin genel olarak 13. yüzyılda girmeye başladığı kabul edilir.¹⁶ S. Starostin, A. Dıbo ve O.

5 Türkiye'de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü, Ankara, 1993, I. cilt, s. 74.

6 Abduvaliyev, I. vd., *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Bişkek, 2010, s. 22, 62, 157.

7 Li, Yong-Song, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul, 1999, s. 149-151.

8 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 357; Fedotov, M. R., *Etimoloğışeskiy Slovar' Çuvaşşkogo Yazıkı*, Çeboksarı, 1996, s. 31.

9 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 148.

10 Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 2012, s. 45; Çağatay, Saadet, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, 1978, s. 2.

11 User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Sözvarlığı İncelemesi)*, Konya, 2009, s. 249.

12 Useev, Nurdin, *Yenisey Cazma Estelikleri I (Leksikası cana Tekstter)*, Bişkek, 2011, s. 71.

13 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 171-172.

14 User, *Köktürk...*, s. 249.

15 Atalay, Besim, *Kâşgarlı Mahmud: Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, Ankara, 2006, C. I, s. 86, 90; C. III, s. 7.

16 Starostin, Sergey, Dıbo, Anna ve Mudrak, Oleg, *Etymological Dictionary of The Altaic Languages*, Leiden-Boston, 2003, s. 13; Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. XX

Mudrak'a göre bu kelime Proto-Türkçede de olmuştur: *(i)āka "büyük erkek kardeş, amca, baba, dede".¹⁷

- c. Türk dillerin sınıflandırılmasında Yakutça ve Çuvaşçanın özel bir yeri vardır. Bu ikisi İlk Türkçe ve Ana Türkçe olarak adlandırılan tahminî dönemlerden itibaren ayrı bir çevrede gelişmiştir ve diğer Türk lehçeleriyle irtibatı olmamıştır.¹⁸ Söz konusu kelimenin bu iki dildeki durumuna baktığımızda ise Çuvaşçada *aka* kelimesinin "abla" anlamında,¹⁹ Yakutçada ise *aga* kelimesinin "yaşça büyük, baba, kurucu, önyak olan" anlamlarında kullanıldığını görmek mümkündür.²⁰

Böylece *eke* kelimesinin ilk olarak Orhun yazıtlarında rastlandığını, Türkçeye Moğolca kelimeler ancak 13. Yüzyılda girmeye başladığını, kelime zamanla anlam değişikliğine uğrayabileceğini, ayrı gelişme gösteren Yakutça ve Çuvaşçada "abla" ve "yaşça büyük, baba, kurucu, önyak olan" anlamlarında kullanıldığını dikkate alarak incelenmekte olan kelimenin Türkçe olduğu savunulabilir.

EKE

Kocaeli Bölgesinin İzmit ilçesinin Derince köyünde "zeki, çok bilgili (adam)" anlamında kullanılan *eke* sözcüğünün yukarıda bahsettiğimiz *aga* kelimesinin **k**li şekli ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu tahminimiz doğru ise bu kelimeyi Kırgızistan'ın Isık-Göl Bölgesinde kullanılan *ake* sözcüğü ile karşılaştırmak yerinde olur. *Ake* sözcüğü Kırgızcanın ağızlarında "baba, büyük erkek kardeş, amca" ve nadir olarak da "anne, abla" anlamlarında kullanıldığını görmek mümkündür.²¹ Fakat Isık-Göl'de geçen asırlarda *ake* kelimesi çok saygılı insanlar için de kullanılmıştır. Isık-Göl'de yedi *ake* olmuş ve her biri yaptıkları büyük işleriyle tanınmış, her biri hakkında halk arasında hikayeler anlatılır. Yedi *ake* hakkında kitaplar bile yazılmıştır.²² Böylece Derince'de "zeki, çok bilgili (adam)" anlamında kullanılan *eke* kelimesi ile Kırgızcadaki *ake* kelimesi hem ses hem de anlam açısından benzerlik arz etmektedir.

BİBİ

Araştırılmakta olan ağızlarda akrabalık terimlerindeki ortaklığı yansıtan diğer bir kelime Kocaeli Bölgesi'nin Gebze ilçesinin Demirciler köyünde, İzmit ilçesinin Çayırköy köyünde ve Geyve ilçesinde "hala" anlamında kullanılan *bibi* kelimesidir. Derleme Sözlüğü'ne göre bu kelime *bıby*, *bıbya*, *bıbü*, *bübü*, *büvi*, *büvü* şekillerinde de kullanılır.²³ Bunlardan *bübü* şekli Kırgızca yazı dilinde "kadın şaman, kadın-bahşi" anlamında kullanılır.²⁴ Leylek ağzında *buva* şeklinde "anne" anlamında, Ala-Buka ağzında ise *büvün* şeklinde ve "anne anne" anlamında kullanılır.²⁵ Yong-Song Li söz konusu kelimenin biçim bakımından çocuk diline ait olduğunu ve Farsçadan geçtiği sanıldığını belirtir.²⁶ Kırgız yazı dilinin ve ağızlarının verilerini dikkate alarak bu kelimenin

17 Starostin vd., *Etymological...*, s. 281.

18 Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s. 471.

19 Fedotov, M. R., *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı, 1996, s. 31.

20 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 151.

21 Mukambayev, *Kırgız Tilinin...*, s. 94.

22 Asanbekov, Kaşimbek, *Isık-Köldün Ceti Akesi*, Bişkek, 2007; Karıbay Uulu, Akmat, *Sadırlı Ake*, Bişkek, 2014.

23 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme...*, II. cilt, s. 677.

24 Yudahin, Konstantin Kuz'miç, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Frunze, 1985, I. cilt, s. 165.

25 Mukambayev, *Kırgız Tilinin...*, s. 1223, 1226.

26 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 140.

başka başka anlamlara geldiğini ve bunun sebebi de başka başka dönemlerde alıntı yapıldığından kaynaklandığını tahmin etmek yerinde olur. Yazı dilinde kullanılan ve “şaman kadın” anlamında olan *bübü* kelimesi daha eski dönemlerde alıntılanmış ve tüm ağızlara özgü bir kelimedir. Leylek ağzındaki *buva* “anne” ve Ala-Buka ağzındaki *büvün* “anne anne” kelimeleri ise daha sonraları ya direkt Tacikçeden veya Özbekçe aracılığıyla girmiş olmalıdır. Tacikçede bu kelime *bibi* şeklinde “anne anne, büyük anne” anlamında kullanılır.²⁷ Özbekçede ise *bibi* şeklinde “annenin veya babanın annesi” anlamında kullanılır.²⁸

BOYDAK

Bu kelime Kocaeli’de “yükü olmayan yaya” anlamında kullanılır.²⁹ Bu sözcüğün bildiriye katılmasının sebebi Kırgız dilinde “bekar” anlamında kullanılmasıdır.³⁰ Yani bu kelime Kırgızca da daha evlilik yoluyla akraba edinmemiş birisini bildirdiği için tarafımızdan akrabalık terimi olarak değerlendirilmiştir. Bu kelimenin kökü *boy*’dur. *Boy* kelimesi ise Divanü Lügati’t-Türk, Baburname, Leyli vü Mecnun gibi tarihî kaynaklarda da “akraba, huşum” anlamlarında kullanılmıştır.³¹

ECE

Bu kelime Kocaeli’nin İzmit ilçesinin Derince köyünde, Gebze ilçesinin Denizciler köyünde, Geyve ilçesinin Akhisar köyünde “büyük kardeş, ağabey” anlamında kullanılır.³² Kırgız yazı dilinde bu kelime *ece* şeklinde “büyük kız kardeş, abla, yaşça büyük kadın” anlamlarında kullanılır.³³ Orhon yazıtlarında “ecdat, cet, ata” anlamlarında kullanılan *eçü*³⁴ ve Yenisey yazıtlarında “ağabey” anlamında kullanılan *eçi*³⁵ kelimesi bugünkü Türk lehçelerinde *ece, ici, eci, içi, içe, eceke, açe, açe, eçe, eje* vb. biçimlerde “ağabey, amca, baba” anlamları yanında daha çok “güzel kadın, kraliçe, abla, yenge, baba anne, kadın, nine, kız arkadaş, kız kardeş, anne, yaşça büyük görünce veya baldız, hala, kaynana, teyze” anlamlarında kullanılır.³⁶ Demek başta erkekler için kullanılan sözcük zamanla daha çok bayanlar için kullanılmaya başlamıştır.

TADA

Bu kelime Kocaeli’nin Karamürsel ilçesinde “ağabey” anlamında kullanılır.³⁷ Bu kelime Kırgızcanın Batken ağzında *dada* şeklinde “baba” anlamında, Cerge-Tal ağzında ise *tata* şeklinde “baba tarafından gelen nesil, baba tarafından akraba” anlamlarında kullanılır.³⁸ Bu sözcük Divanü Lügati’t-Türk’te “baba” anlamında kullanılmıştır.³⁹ Kırgızcanın ağızlarındaki bu iki kelime muhtemelen Özbekçenin tesiri ile ortaya çıkmıştır.

27 Arzumanov, S. D. vd., *Russko-Tadjikskiy Slovar*, Moskova, 1985, s. 43.

28 Akobirov, S. F. vd., *Özbek Tilinin İzohli Lugati*, I. cilt, Moskova, 1981., s. 110.

29 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme...*, II. cilt, s. 745.

30 Abduvaliyev vd., *Kırgız...*, s. 241.

31 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 62-63.

32 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme...*, V. cilt, s. 1663.

33 Abduvaliyev vd., *Kırgız...*, s. 1416.

34 User, *Köktürk...*, s. 249

35 Useev, *Yenisey...*, s. 71.

36 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 171-172.

37 *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme...*, X. cilt, s. 3798.

38 Mukambayev, *Kırgız Tilinin...*, s. 317, 883.

39 Atalay, *Kâşgarlı Mahmud...*, III. cilt, s. 220.

SONUÇ

Akrabalık terimleri Türk dillerinin ortaklığını gösteren dil unsurlarındandır. Bu ortaklık kardeş lehçelerin ağızlarında daha da belirgindir. Her hangi iki Türk lehçesini karşılaştırdığımızda sadece yazı dillerini kıyaslamakla yetinmeyip bunların ağızlarını da araştırmak maksada uygundur. Türkiye Türkçesinin Kocaeli ağızları ile Kırgız Türkçesinin ağızlarını karşılaştırdığımızda yazı dillerinde bulunmayan ortak altı kelime tespit edilmiştir. Bunların beş tanesi Türkçe kökenlidir. *Bibi* kelimesinin ise Farsçadan geçtiği sanılır. Bu bildiride Kırgız Türkçesinde ve bunun ağızlarında kullanılan akrabalık terimleri Türkiye Türkçesinin sadece Kocaeli ağızlarında kullanılan akrabalık terimleriyle karşılaştırılmıştır. Diğer ağızları da kapsayan daha da geniş çalışmalar yapılacaksa iki kardeş milletin ortaklığını gösteren sözcüklerin sayısı daha artacaktır.

KAYNAKÇA

- Abduvaliyev, İ. vd., *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Avrasya-Press yay., Bişkek, 2010.
- Akobirov, S. F. vd., *Özbek Tilinin İzohli Lugati*, I. cilt, Russkiy Yazık yay., Moskova, 1981.
- Alimova, Cıldız, *Türkiye Türkçesi Ağızları ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.
- Arzumanov, S. D. vd., *Russko-Tadjikskiy Slovar'*, Russkiy Yazık yay., Moskova, 1985.
- Asanbekov, Kaşimbek, *Isık-Köldün Ceti Akesi*, Bişkek, 2007.
- Atalay, Besim, *Kâşgarlı Mahmud: Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, C. I-IV., TDK yay., Ankara, 2006.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford, 1972.
- Çağatay, Saadet, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, 1978.
- Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara, 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ yay., Ankara, 2004.
- Fedotov, M. R. *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çuvaşistan Devlet Enstitüsü Edebiyat Fakültesi yay., Çeboksarı, 1996.
- Gömeç, Saadettin, "Divanü Lugat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", *Türk Kültürü*, 464, (2001), s. 714-724.
- Karıbay Uulu, Akmat, *Sadır Ake*, Print-Express yay., Bişkek, 2014.
- Li, Yong-Song, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Simurg yay., İstanbul, 1999.
- Mukambayev, Ceembyay, *Kırgız Tilinin Dialektolojik Sözdüğü*, Bişkek, 2009.
- Starostin, Sergey, Dibo, Anna ve Mudrak, Oleg, *Etymological Dictionary of The Altaic Languages*, Brill, Leiden-Boston, 2003.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII. ciltler, TDK yay., Ankara, 1993.
- Useev, Nurdin, *Yenisey Cazma Estelikleri I (Leksikası cana Tekstter)*, KC Bilimler Akademisi yay., Bişkek, 2011.
- User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Sözvarlığı İncelemesi)*, Kömen yay., Konya, 2009.
- Yudahin, Konstantin Kuz'miç, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, C. I, Kırgız Sovet Ansiklopedisi yay., Frunze, 1985.